

MATI GRAF

RAHVUS- KOMMUNISTID

Enn-Arno Sillari
ja teised

Toimetaja Karl Kello
Kaanekujundus Kaspar Ehlvest
Küljendaja Erje Hakman

Fotod: Rahvusarhiiv, M. Grafi ja E.-A. Sillari erakogu, kirjastuse
Argo kogu

Esikaanel kasutatud fotode autorid: E. Norman, V. Puhm

© Mati Graf ja kirjastus Argo, 2020

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-688-37-1

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

Saateks	7
I ptk. Edukast insenerist saab parteiametnik	14
Reamehena NLKP Keskkomitees, Moskva 1981–1984	18
Tartu linna parteijuht 1984–1986	25
II ptk. Tallinna esikommunist: suur linn, suured mured	36
Perestroika lükkab rahva liikuma	41
Hirvepark ja aruanne Moskvale	45
III ptk. Enn-Arno Sillari <i>mission impossible</i>	59
Rahvarinne vs. EKP	61
EKP tõuseb tuhande, kevad-suvi 1988	70
Tallinna lauluväljakul ja kompartei	
19. konverentsil Moskvast	84
Suur tüürimees Vaino Väljas muudab kurssi	96
IV ptk. Eesti-vene vastasseis ühiskonnas ja parteis	105
Rahvuslikud sümbolid ja nõukogude rituaalid	105
Huvitavad ajad: Ülemnõukogu juhataja 1989–1990	111
EKP vs. kohalik KGB	122
Leedu variant	129

V ptk. Iseseisva EKP eesotsas ja	
NLKP Poliitbüroos, 1990–1992	135
NLKP 28. kongress ja pääs Poliitbüroosse	161
Verine vastasseis Baltimaades, jaanuar 1991	188
EKP saab Eesti Vabariigi poliitilise süsteemi osaks (loe: salongikõlbulikuks)	201
VI ptk. „Eesti asi“ NLKP Keskkomitees ja Poliitbüroos ...	207
Partei killuneb ja laguneb, konservatiivid koonduvad	216
„Kommunist Gorbatsšovi personaalküsimus“	218
VII ptk. August 1991: kellele katastroof,	
kellele võiduloos	239
„Nõukogude juhtkond“ tõttab päästma ennast ja impeeriumit	246
Riigipöördekatse kukub läbi	269
EKP-st saab Eesti Demokraatlik Tööpartei – ja selle juhust ärimees	288

SAATEKS

Kaks sajandit oleme kuulunud Venemaa koosseisu ja kaks korda on meil õnnestunud sealt pageda. Kooselu on meid veennud, et idanaabril on teine tsivilisatsioon, teine usk ja teine kultuur ning Eesti oma Balti erikorruga on olnud selles slaavi impeeriumis nagu võõraslaps. Kas Baltikum on toonud Venemaale õnne või vastupidi, on muidugi teine asi. Venemaa, nii valge kui punane, vaatas iseisvunud Balti riikidele kui hooajalisele sünnitisele, mille lõpp ehk kustumine on teatud ajal möödapääsmatu. Baltimaade liidendamine Nõukogude Liiduga 1940. aastal tähendas nimelt selle veendumuse realiseerumist poliitikas ning Balti riikide tollast kollapsit ei tule mitte otsida nende väikeriikide ebaõnnestunud välispoliitikast või juhtide pahelisusest: iseseisvate Balti riikide kadumine kaardilt 1940 oli enam seaduspärane ilming kui riigiisade valekäikude jada ja selle kurb tulemus.

Vene impeeriumi tabas kollaps kahel korral, aastatel 1917 ja 1991. Esimene kord õnnestus tal tõusta, kuid teine varing aastal 1991 oli talle hoopis saatuslikum. Vene riik säilis küll Vene Föderatsiooni kujul, see on aga maailmas marginaliseerunud ja selle tähtsus globaalses poliitikas oluliselt kahanenud. Silmapiiril ei terenda võimalust, et Venemaa saaks taas impeeriumiks ja üliriigiks. Eesti jaoks on see ajalooline pööre, sest tollest ajast alates puudub Eestile reaalne sõjaline oht Venemaa poolt – see, et meid jälle vägivaldselt idanaabriga liidendatakse. Muidugi võib isamaaline propaganda väita

vastupidist, kuid ajalooline reaalsus on selline. NSV Liidu varing oli suur geopoliitiline muutus, mis avas Eestile uued võimalused. Kuidas me seda pikemas ajaloolises perspektiivis kasutada suudame, on muidugi iseküsimus.

Sovetiaeg Eestis 1940–1991 kujutas endast hiiglaslikku sotsiaalset eksperimenti, mis sisaldas nii julma stalinismi kui ka poststalinistlikku ajajärku, mil tajuti tarvet distantseeruda stalinismi brutaalsusest ja vaimsest piiratusest, moderniseerida kommunistlikku impeeriumi, üritada maailmatsvilisatsiooniga kaasas käia. Viiekümnendate aastate teisel poolel ning kuuekümnendatel kerkis Eestis esile uus põlvkond, kes tegutses lubatavuse raamides, tuginedes eesti rahva kultuuritraditsioonidele ja tsiviliseeritusele, ilmutas soovi humaniseerida ja moderniseerida valitsevat ideoloogiat ning selle ellurakendamise praktikat. Tänu massikommunikatsiooni arengule imbusid Eestisse üha enam lääne demokraatia aated, kusjuures naaberriigi Soome osatähtsus oli suur ja eestlased olid üldiselt üsnagi kursis rahvusvahelise elu arenguga.

Kahe inimpõlve pikkuse sovetiaja käsitlemise probleeme jagub veel küllaga. Praegu puudubki meil Eestis sovetiaja teaduslik käsitlus ja üldkäsitlustes domineerib poliitika. Nii Eestis kui ka rahvusvahelisel tasandil on vastu võetud hulgaliselt kommunismi hukka mõistavaid õigusakte, deklaratsioone ja mida iganes, kuid kommunismi kuritegude puhul viidatakse ikka ja jälle Stalinile. Aga poststalinistlik aeg? Aastad 1956–1991 Eestis? Kavatsmata tollast totalitaarset režiimi kuidagimoodi puhtaks pesta, ei peaks unustatama, et 1956. aastal distantseerusid uued Nõukogude Liidu valitsejad avalikult Stalini hirmutegudest ning mõistsid need hukka. Eesti ühiskonnas tervitati Stalini kuritegude sellist doseeritud hukkamõistmist suurte ootuste ja lootustega. Loodeti ühiskonna edasist demokratiseerumist. Astuti parteisse ja komsomoli, sooviti ühiskonda tsiviliseerida, formeerus aktiivne ja toimekas nn kuldsete

kuuekümnendate põlvkond, kes ärgitas ja üritas, kuid läks nagu karta võis: progress pidurdus, dogmad tõsteti taas ausse, suurenes surve ühiskonnaelu kõigis sfäärides, teravnes rahvusküsimus.

Nii Stalini aeg kui ka poststalinistlik ajajärk oli impeeriumi eri osades erinev. Baltikum oli NSV Liidus n-ö lääneks, teiste sõnadega: siin säilis ka Balti erikord (jutumärkides muidugi!) spetsiifilisel, eripärasel kujul – n-ö sovetlik Balti erikord. Ei saa ju väita, et Eesti NSV ja üldse Baltikumi liiduvabariigid olid teiste, vanemate liiduvabariikidega paljude parameetrite osas sarnased. Meil säilis emakeelne kool, kaasa arvatud kõrgharidus; arenes tolle aja tingimustes rahvusele soodne põllumajanduspoliitika, mis soodustas rahvastiku juurdekasvu ja paiknemist üle kogu Eesti. Elujärg ENSV-s oli parem kui pooltes sotsmaades. Mõistes hukka tollase totalitaarse režiimi ja sovettide tsivilisatsiooni, ei tohi samal ajal hukka mõista tol ajal kasvanud ja töötanud inimesi, keda on taasiseseisvusperioodi poliitilise võitluse ägeduses süüdistatud mõnel juhul kergekäeliselt kollaboratsioonismis, sovetlike materiaalsete ja vaimsete väärtuste rohkendamises jne.

Väikerahvastel on tulnud okupatsioonivõimudega koostööd teha, et jääda ellu ja rahvusena püsima. Ajastut, olusid ja inimesi tuleb mõista, mitte tõtlikult hukka mõista. Võõra võimu all on kollaborationistid/kollaborandid tihti vajalikud, nende panus pole alati negatiivne. Kui Saksamaa okupeeris 1940 Taani, valis valitsus kollaboratsiooni tee, millega säästeti elusid ja varasid. Selles koostöös oli loomulikult nüansse, mida kohe pärast okupatsiooni lõppu 1944 „hakati uurima ja analüüsima. Hukka mõisteti esmajärgus neid, kes olid taani rahvast kahjustanud, okupantide teenistuses inimesi piinanud ja mõrvanud, ka okupatsiooni taustal hästi teeninud,“ on kirjutanud ajakirjas Rahvuslik Kontakt (Stockholm, 1997; nr 4/156) eesti päritolu Taani ajaloolane Vello Helk, kes töötas pikka aega Taani Riigiarhiivi ülemarhivaarina. Loomulikult tuleb hukka mõista

need eestlased, kes astusid aastail 1940–1991 võõrvõimu teenistusse minnes teadlikult rahvusliku reetmise teele, seades võõrvõimu huvid kõikjal ja kõiges esiplaanile.

Aga kas oli ikka vaja parteisse astuda, kommunistiks hakata? Kuid õnnetuseks oli Venemaa/NSVL ühe ideoloogiaga ja üheainsa parteiga totalitaarne riik, kus too ainus partei oli riigiparteina poliitilise režiimi orgaaniline ja sealjuures tähtsaim koostisosa. Absoluutselt kõik ühiskonnaelu probleemid tõstatati ja lahendati partei osavõtul, loal või tahtel. Tahad osaleda eesti rahva majandus-, kultuuri- või haridusprobleemide lahendamisel, astu parteisse – taoline oli tollane valik või soovitus. Ja sinna ka astuti, sest polnud teada, kaua suvatseb too sovetiimpeerium eksisteerida.

Kust ammutame teadmisi möödunud aegade ja tollal elanud inimeste kohta? Eks ikka ajalooramatutest. Aga kes kirjutavad raamatuid? Eks ikka võitjad – nende nimed jäädvustatakse, kaotajate omad kaovad ajaloohämarusse. Pole riiki, kus ei tegeldaks n-ö õige ja valitsejale meelepärase ajalookirjutuse paikapanemisega, kusjuures kasutatavate meetodite ring on vägagi lai. Üks näide ajaloo-teadvuse reljeefsest ja meeldejäävast korrastamisest NSVL Voroneži oblasti külakoolis aastail 1937–1938. Ajalootunnis pöördub õpetaja klassi poole sõnadega: „No nii, lapsed. Võtame nüüd õpikus lahti selle lehekülje, kus näete pildil kolme onu istumas. Nii, tehtud! Nüüd kastke sullepea tindipotti ja torgake vasakpoolsel onul silmad peast. Tehtud?! Nüüd kritseldage see onu üleni mustaks ning kirjutage pildi alla *'vrag naroda'*. Nii, tehtud?! Nüüd rebige see leht õpikust välja, läheme rivikorras nurgasoleva prügikasti juurde ning heidame sinna kokkukägardatud lehe. Ja igaüks sülitagu seejärel prügikasti ning korra: *'vrag naroda'*.“ (*Voroneži külakoolis õppinud, hiljem Eestis elanud mereväe eruohvitser Dmitri Drovjannikov autorile*)

Kelle rebime välja Eesti ajaloost? Kelle pildi katame kinni? Vaikime loomulikult neist, kes ei olnud meiega, ei mõelnud ega

tegutsenud nii nagu meie, kes olid opositsioonis või isegi võitlesid meie vastu. Kuid maailm, ka väikese Eesti ühiskond on tervik, mis koosneb erinevatest osadest, kihtidest, sotsiaalsetest gruppidest, inimestest. Igapähele meist on antud oma aeg ja koht ja roll ajaloos. Ühele suur, teisele väike; ühele selline, teisele teistsugune. Inimene oli sageli surutud pikkadeks aastakümneteks, ehk kauemakski kindlatesse raamidesse, kus ta sai ja pidi tegutsema, soovis ta seda või ei. Tihti tuli hüüda välisjõudude dikteeritud tingimustel võõraid loosungeid – selleks, et üldse ellu jääda.

Mis määras ära isiku osa ajaloos? Eks kõigepealt ta ise oma võimete, iseloomu, heade ja halbade külgedega. Teiseks muidugi aeg ja tingimused, kus ta sai ja pidi tegutsema. Eks pidi ka olema kindel sotsiaalne tellimus selleks või teiseks teoks ja eeldused selle edukaks täitmiseks. Aga kui inimese elu sattus sõdade ja revolutsioonide keerisesse, mis raputasid, killustasid, lõhkusid, polariseerisid ühiskonda? Tuli valida, kas olla valgete, punaste või sootuks mustade jõududega. Aga kui valik oli juba aastaid varem ära otsustatud ning reaalsus ette antud? Kas sellisel juhul väikesest inimesest, nn nutrikesest, üldse olenes midagi suures totalitaarses NLKP masinavärgis, kord stalinliku, kord brežnevliku konstitutsiooni päikese all? Kuid ka siis püüti teha midagi Eesti rahva huvides, tasa ja targu, talupoja kavaluse ja visadusega.

Meenutagem, et üsna pea pärast võimu haaramist tuli bolševike juhtkonnal kokku puutuda nn rahvuskallaklusega impeeriumi rahvuspiirkondades ja äärealadel, kus Moskva arvates üritati rahvusprobleemi ülemäära tähtsustada proletaarse internatsionalismi arvel. Partei nägi siin suurt ohtu ning teisitimõtlejad lämmatati brutaalselt. Kuid too rahvuskallaklus ilmutas end taas pärast maailmasõda, kord siin, kord seal, kavatsemata kui nähtus impeeriumist kaduda. See fenomen (rahvuskommunism, eurokommunism jne) ilmnas ka sotsialismimaades seni, kuni too

leer eksisteeris ning marksism-leninism-stalinism oli kohustuslik ideoloogia. Kas meie omad rahvuskommunistid on jätnud maha midagi, mida tasub meenutada, uurida, mis on huvitav ja õpetlik? Eestimeelsed inimesed kolhoosiesimeeste, partei rajooni- ja linna-komiteede juhtide, ministrite ja teiste seas tegid, mida olud võimaldasid, et eesti rahvas võiks karmid ja keerulised ajad üle elada, säilitada oma keele ja kultuuri.

Piret Saluri: „Ei olnud elu nõukogude Eestis lust ja lillepidu, aga näidata eestlasi maailmale kui suuri kannatajaid on ilmselge ülekohus. Me saime hakkama, me jäime ellu, meie kultuur jäi alles.” (Arteri intervjuu Piret Saluriga. Postimees, Arter, 2.02.2019)

Mihhail Lotman: „Kui vaatame 1980. aastate lõppu, siis oleks võinud minna väga veriselt. Mõned tollaegsed võimumehed oleksid uputanud kogu demokraatliku protsessi verre. Aga läks teisiti. Suuresti tänu Gorbatšovile ja Jeltsinile, aga – öudne öelda – ka Eesti noortele kommunistidele: Sillari, Toome ja teised. Olen neile ka tänulik. Kõlab imelikult, aga oleme kommunistidele tänulikud. Mulle üldiselt meeldib olla tänulik. Ka nendele inimestele, kes on mulle väga kauged. Olin juba siis veendunud antikommunist.” (Taavi Minniku intervjuu Mihhail Lotmaniga. Postimees, Arter, 29.12.2018)

Ei hakka siinkohal meie rahvuskommuniste pingeritta seadma ega neid konkreetselt ära nimetama, sest keegi jääks sellest edetabelist kindlasti välja, keegi võiks sinna sattuda ebaõiglaselt, keegi võiks tunda ennast ka puudutatuna. Jäägu see asi pigem hea lugeja ja asjaosaliste endi parema äratundmise ja südametunnistuse hooleks.

Liikugem siis selles raamatus läbi 20. sajandi viimaste aastakümnete, käekõrval üks tollaegsetest Eesti nõukogude poliitiku-

test – rahvuskommunist Enn-Arno Sillari, kes meenutab omaaegseid olusid ja inimesi, täpsustab, sorib mälusoppides ja oma järelejäänud paberites. Miks tema? Sest ta oli koos Vaino Väljasega EKP eesotsas, kuulus NLKP Keskkomiteesse ja 1990–1991 selle Poliitbüroosse. Ta nägi ja kuulis nii mõndagi. Tema teekaaslase – ajaloolase – tekst loob laiema tausta tollastele oludele ja toimunule, kasutades sealjuures fragmente oma teemakohastest raamatutest (näiteks väljavõtteid monograafiast „Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1992“, Argo, 2012).

Autor

I PTK.

EDUKAST INSENERIST SAAB PARTEIAMETNIK

Enn-Arno Sillari on sündinud Tallinnas 4. märtsil 1944 diplomeeritud inseneri perekonnas teise lapsena ja ühtlasi teise pojana. Vaid viis päeva hiljem pages Rahumäel elanud perekond Tallinna suupommitamise koleduste eest sugulaste juurde Kohilasse. Minda jalgsi, titt peidetud väikesesse vanni patjade vahele. Ema oli mures, jääb laps ellu või ei.

Koolitee kulges Nõmmel-Rahumäel: 1951–1958 Tallinna 27. 7-klassiline kool, 1958–1962 Tallinna 39. keskkool. Siin saatis teda edu ning ilmnes anne reaalinetes, ta oli kooli kolme parima lõpetaja seas. Väike nupuke ilmus ka Õhtulehes 6. juunil 1962, kust võis lugeda, et 39. keskkoolis algas küpsuseksam füüsikas kohe „viiega“: selle sai laitmatu ja sisuka vastuse eest XIa klassi lõpetaja Enn-Arno Sillari – kooli tublimaid sportlasi, tuntumaid matkamehi ning klassi paremaid õpilasi füüsikas ja matemaatikas. Tugevus reaalinetes viis noormehe loogiliselt Tallinna Polütehnilisse Instituuti, kus ta õppis 1962–1967 tekstiilitööstuse insener-tehnoloogiks (kiudainete mehhaanilise töötlemise eriala, spetsialiseerus kammketrusele, oli selle eriala kolmas koolitatud spetsialist Eestis). Õppekava oli jaotatud Tallinna Polütehnilise Instituudi ja Kaunase Polütehnilise Instituudi

Soomusrong lõunarindel, 1919. Pioneerpataljoni on saabunud vabatahtlik, Westholmi gümnaasiumi abiturient August Spuul (paremalt kuues; aastast 1936 Sillari).

vahel nii, et kaks viimast aastat õpiti eriala Leedus. Järgnes töö Tallinna tekstiilivabrikus „Keila“ – meistriabi, vanemmeister, ketrusvabriku juhataja, peainseneri asetäitja. Päevakorrale tõusis saamine peainseneriks, kuid siin seati tingimus: tuleb astuda parteisse. Ja aastal 1972 ta sinna astuski.

Enn-Arno Sillari on abielus TPI kursuseõe Naimaga; lapsed Pille (1969) ja Andres (1970). Ema Lydia (1903–2008) ja isa August (1899–1969). Isa August Sillari (kuni nimede eestistamiseni Spuul) osales koos vennaga vabatahtlikuna Vabadussõjas. Oli lõunarindel ja juhtis soomusautot. Lõpetas 1930. aastal Tallinna Tehnikumi mehaanikaosakonna elektrotehnika haru, sai inseneri kutse. Valdas inglise, saksa, vene ja ladina keelt. Oli pikka aega Läänemaa tööstuskooli juhataja, kuulus kohalikku kaitseliitu. Aastal 1940

Emal Lydia ja isa August Sillari (Naiskodukaitse ja Kaitseliidu vormirõivais) ning vend Heiki Tallinnas Rahumäel Pärnu mnt 195 maja juures, 31. detsember 1939.

üritas teda kaks korda arreteerida koolist kommunistliku tegevuse eest välja heidetud ja miilitsas töötanud endine õpilane. Vaid juhus päästis tema ja ta perekonna saatuslikust isiklikust kättemaksust. Pärast sõda oli August Sillari tunnustatud insener, juhtis kuni pensionile minekuni 1959 vabariiklikku tehnilise järelevalve inspektsiooni.

Sillari: „Kas minu 1969. aastal surnud parteitu isa oleks toetanud parteisse astumist karjääri huvides? Arvan, et ta oleks mõistnud selle sammu vajadust, poleks takistanud. Teiseks oli ka 1960. aastate lõpp, 1970. algus NSV Liidus suhteliselt kena aeg, mida küll hakkas tumestama Tšehhoslovakkia 1968. aasta vari ning peatselt algav majandusarengu pidurdumine.“

Noor, energiline ja vene keelt hästi valdav Sillari jäi meelde vabrikut külastanud parteiametnikele ning 1974. aastal andis ta oma jah-sõna EKP Tallinna Lenini rajoonikomitee sekretärile Damaskinile tulla mõneks ajaks parteiametnikuks, rajoonikomitee tööstus- ja transpordiosakonna juhatajaks. Ta läkski, lootes tagasi pöörduda peatselt vabanevale peainseneri kohale. Kuid partei võimekat inimest lahti lasta ei kavatsenud. 1974–1976 oli ta EKP Lenini rajoonikomitee tööstus- ja transpordiosakonna juhataja, 1976–1981